

Olga Osadczy

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie

Sanktuaria pogańskie odzwierciedleniem światopoglądu dawnych Słowian na pograniczu polsko-ruskim

Abstrakt

Pogańskie miejsca kultu odzwierciedlały wierzenia dawnych Słowian, są one ważnym, materialnym źródłem dla zrozumienia pogańskiej religii oraz sposobów odprawiania kultu. Dzięki wykopaliskom archeologicznym można prześledzić rozwój sanktuariów pogańskich od jam ofiarnych, placów-gontyn aż do rozbudowanych potężnych centrów kultowych. Na interesujących nas ziemiach istniało kilka dużych sanktuariów pogańskich. Te potężne ośrodki wpływały na światopogląd miejscowej ludności, ich struktura oraz obrzędowość były dobrze rozbudowane. W późniejszych czasach Kościół musiał się liczyć z wpływami pogańskich ośrodków kultowych, ponieważ nawet zakładając swe świątynie w miejscach czczenia bożków pogańskich.

Słowa kluczowe: *religia pogańska, Słowianie wschodni, jamy ofiarne, budowle kultowe, sanktuaria*

Abstract

Pagan cult places reflected the beliefs of the ancient Slavs. They present the important material source for understanding pagan religion and the style of cult actions. Archeological research helps to uncover the development of pagan sanctuaries from the sacrifice pits, gontyn places to outstanding cult centers. The lands under consideration had several big pagan sanctuaries. These powerful religious centers had a profound impact on local people's outlook. Their structure and rituals were very well-organized. Later, The Church had to take into account the influence of pagan cult centers. In some cases Slavic pagan shrines eventually turned into Christian holy places.

Keywords: *pagan religion, East Slavs, sacrifice pits, cult buildings, sanctuaries*

Materialnym odzwierciedleniem kultu dawnych Słowian były tzw. Sanktuaria pogańskie, pozostałości których można napotkać na terenach całej Słowiańszczyzny. Są one wyraźnym źródłem dla zrozumienia i odczytywania skomplikowanych wierzeń pogańskich, sposobów sprawowania kultu, znaczenia panteonu pogańskich bóstw. To, że nawet po oficjalnym chrzcie Rusi ślady dawnych wierzeń i obrzędowości jeszcze długo egzystowały w życiu powszednim ludzi, co więcej, ich relikty dotrwały nawet do dnia dzisiejszego, wyraźnie świadczy o tym, jak ważnym jest przeniknąć w świat kultu pogańskiego, żeby zrozumieć światopogląd i mentalność tych ludzi.

Próbując przedstawić rozwój sanktuariów od najprostszych jam ofiarnych aż do skomplikowanych ośrodków kultu, odgrywających ważną rolę w życiu całych regionów, uwzględnia się materiały wykopaliskowe z różnych części dawnej Słowiańszczyzny, bo w wielu wypadkach sposoby odprawiania kultu u Słowian zamieszkujących odległe od siebie tereny były bardzo zbliżone.

Tylko w nielicznych wypadkach na osadach wczesnosłowiańskich odkryto przybytki pogańskie. Są to jamy ofiarne. Na terenie osady Horodok (Gródek w obwodzie Chmielnickim) odnaleziono jamę (głębokość 20 cm, o średnicy 1,5 m) wypełnioną węglem, popiołem, skorupą naczyń ceramicznych i zwęglonymi kośćmi zwierząt. Obok niej znajdowała się posadzka kamienna, na której zapalano ogień. Wszystkie jamy mają rysy charakterystyczne dla obiektów sakralnych późniejszych czasów: wykorzystanie ognia, rozpalanego niejednokrotnie na jednym miejscu, obecność zwęglonych kości zwierzęcych, opalonego ziarna, ceramiki oraz wykorzystanie kamiennych posadzek (Пысанова, Тимошук, 1993, s. 16-16).

Jamy ofiarne były obecne też na cmentarzyskach. Taki obiekt odnaleziono na nekropolii z XII-XIII w. koło wsi Gorki (Rosja). W jamie leżały szkielety pięciu psów, ptaków, ryb, na wierzchu położono drewniane naczynie oraz dwa zamki – dla zamknięcia ofiary i obezwładnienia złych duchów. Następnie jama została zasypana kamieniem dla izolacji od wszystkiego żywego (rytuał często spotykany w miejscach sakralnych). W tych wypadkach, najprawdopodobniej, ofiarę składano bóstwom śmierci i życia pozagrobowego (Макаров, 1987, s. 77).

Na cmentarzysku XI w. z zachowanych terenów grodu Rewno (obwód Czernichowski) pośród ciepłopalnych pochówków bezkurhanowych znajdowało się okrągłe zagłębienie wypełnione węglem, przepalonymi kośćmi ludzkiego i zwierzęcego pochodzenia. Po środku wgłębienia zachowała się jama od wielkiego słupa, na północ od niej jeszcze trzy jamki słupowe. Być może stały tam posągi bożków.

Słowianie przez dłuższy czas korzystali z jam ofiarnych. Na osadach V-VII w. były one przeważnie niewielkie i niegłębokie. Wykorzystywano je tylko w pewnych wypadkach. Ofiary w tych miejscach sakralnych składały poszczególne rodziny lub mieszkańcy niewielkich osad. Później jamy stają się o wiele większe i wypełnione bardziej różnorodną zawartością. Na terenie grodzisk Zwienigród na Zbruczu oraz w Arkonie jamy ofiarne miały bardziej skomplikowaną konstrukcję. Wielokrotnie korzystały z nich większe grupy ludzi. Magiczna rola jam ofiarnych była związana z różnymi wierzeniami – kultem płodności rolniczej i hodowli zwierząt, z zabezpieczeniem od mocy złych demonów, z uzyskiwaniem przychylności duchów przodków.

Oprócz jam ofiarnych koło zwykłych osad i cmentarzysk znajdowały się też specjalnie urządzone budowle kultowe, gdzie odbywały się zbiorowe modły i składano ofiary przez wszystkich mieszkańców osady. Choć ich konstrukcje były różne, jednak łączą je wspólne rysy charakterystyczne dla wszystkim ziem Słowiańszczyzny. Place-gontyny usytuowane były poza osadami i cmentarzyskami. Miały one okrągłe lub owalne kształty, często były pokryte kamieniem lub miały glinianą podkładkę. Na placach często palono ogniska, dlatego na ogorzałych powierzchniach znajdowano węgiel, opalone kości zwierzęce oraz skorupy ceramiki. Podobne przybytki stwierdzono w Gródku na Podolu (VII w.), w Goranowicach w Bułgarii (IX-X w.) oraz w Gnieźnie (VIII-IX w.).

Koło Płocka odkryto owalne w planie ognisko, obok którego leżał wielki głaz – ołtarz. Na tym placu zostały znalezione kości zwierzęce (w tym końskie), ceramikę, wetknięty w ziemię miecz oraz czaszkę dziecka lat dwunastu – wczesne świadectwo składania ofiar z ludzi (do XII w. nie posiadamy wiadomości o takich ofiarach). W tym sanktuarium pogańskim, prawdopodobnie, zanoszono modły do bóstw opiekujących się wojskowością. Do tej kategorii zabytków należą place ogrodzone rowami, rzędem kamieni lub jam słupowych. W centrum tych placów-gontyn znajdowały się jamy dla posągów. Takie sanktuaria znajdowały się poza terenami osad i cmentarzysk. Najprawdopodobniej były to wiejskie przybytki sakralne. Ich wspólną cechą są ogrodzenia – obrona przed działaniem złych mocy. Często takie place były ogrodzane niegłębokimi rowami o płaskim dnie szerokości 2-5 m. Rozpalano w nich ogień – symbol oczyszczenia i ochrony. W rowach często znajdowano zachowane szczątki ofiar ze zwierząt i ceramikę (Русанова, Тимошук, 1993, s. 17-18).

Czasem plac miał podwójne ogrodzenie, na przykład w Hodosowyczach (tereny zamieszkałe przez wschodniosłowiański szczep Radymiczów), gdzie koliste rowki, otaczające dwa place, były dopełnione zewnętrznymi półokrąg-

głymi jamami. Większy plac – od południa, północy i wschodu, a mniejszy – od północy i południa. Były tam dwie gontyny dla uczczenia różnych bóstw. Rekonstrukcja tego zabytku przedstawia potężny drewniany posąg stojący pośrodku większego placu, otoczonego rowkiem, w którym paliły się „małe” ogniska (ze słomy) lub stała drewniana zagroda. W pierwszym wypadku ogień nie mógł być zbyt duży, gdyż mógł uszkodzić posąg. Zapalano go, prawdopodobnie, w czasie większych uroczystości kultowych. Palono również ogniska w półokrągłych jamach usytuowanych po bokach placu głównego. Jednak w tych wypadkach ogień płonął dłużej. Być może było to coś w rodzaju ognia „wiecznego”. Obecność większej ilości ceramiki w tych sanktuariach może wskazywać na wykonanie praktyk religijnych, związanych z przynoszeniem tutaj napojów ofiarnych, które wylewano do ognia, naczynie się tłukło i tam rzucało. Nie jest do końca jasne przeznaczenie większej ilości jamek słupowych wokół i w środku placu. Prawdopodobnie były to pozostałości ogrodzenia ze słupów, natomiast w dwu większych dołkach mogły stać posągi (Куза, Соловьева, 1972, s. 146-152).

Ciekawe skojarzenia przywołuje porównanie tego sanktuarium pogańskiego spod Hodosowycz z opisem miejsca kultowego Rusów u Ibn-Fadlana: „Składało się [sanktuarium] z wysokiego, wetkniętego w ziemię słupa wyposażonego w oblicze a w koło małe wizerunki, a poza nimi wysokie słupy osadzone w ziemi” (Cyt. za Gieysztor, 1986, s. 184). Jeżeli „nie pomagała” ofiara składana głównemu posągowi „[...] wtedy składają ofiarę jednemu z pomniejszych posągów i mówią: „to naszego boga żony i córki” – i tak przechodzą od jednego posągu do drugiego, prosząc o ich opiekę” (Ибн-Фадлан, 1956, s. 142). Chram z „wiecznym” ogniem wokół głównego idola prawdopodobnie poświęcony był Perunowi, natomiast w mniejszych czczono bóstwa mniejsze (Куза, Соловьева, 1972, s. 152).

Do bóstw z zaświatów zanoszono modły na miejscach świętych koło cmentarzysk. Sanktuaria ogradzano kamieniami i podkładkami kamiennymi. Kamień powszechnie był uważany za symbol mocy, obrony, rozdzielał on świat żywych i zmarłych. Plac sakralny o średnicy 18 m, otoczony głazami, odkryto koło Wyszegrodu w Polsce. Częścią rzędu kamiennego był ołtarz złożony z siedmiu głazów. Między kamieniami leżał ludzki szkielet, głowa którego była przebita. W centrum placu były widoczne ślady po słupach. Droga, prowadząca do sanktuarium, była wyłożona kamieniem i obłożona dużymi głazami. Na jej końcu, koło gontyny leżał jeszcze szkielet zamordowanego człowieka. Wszystko to wskazuje na to, iż koło Wyszegrodu znajdowało się ważne centrum religijne Słowian, działające w X-XIII w. (Русанова, Тимошук, 1993, s. 18-19).

Do tego typu miejsc sakralnych należy chram odkryty przez W. Chwojkę w Kijowie. Zachował się tam owalny plac (długi na 4,2 m i szeroki na 3,5 m), który od czterech stron miał po jednym czworokątnym występie, długim na 0,7-0,8 m, zorientowanym na strony świata. Od strony zachodniej znajduje się masywny słup, w którym nawarstwienia przepalanej gliny kolejno zamieniają się z warstwami gliny i popiołu. Koło słupa znaleziono wielką ilość kości i czaszek zwierzęcych. Słup miał być ołtarzem, na którym składano ofiary. Czas od czasu ołtarz wyrównywano i pokrywano warstwą gliny. Wskutek czego utworzył się słup (Śłupecki, 1994, s. 139). Ten przybytek kijowski najprawdopodobniej można datować na VIII-IX w. Podobne gontyny istniały w innych miejscach Słowiańszczyzny (Kaprer, 1958, s. 111).

Z tym typem zabytków pogańskich korespondują place kultowe w wielkich grodach Podkarpacia: Bohit i Zwienigród, a też wysunięty na wschód plac sakralny z grodu Worgoł (Rosja). Dobrze znanym ośrodkiem kultu o znaczeniu lokalnym jest sanktuarium pogańskie koło Szumska na Wołyniu (obecny obwód Żytomierski). Założone było na planie nieregularnego czworoliścia (14,2 x 11 m). Zostało ono zorientowane dokładnie według stron świata. W środku stał duży słup, o średnicy 1 m, podparty głazami. Była to, prawdopodobnie, podwalina idola pogańskiego, przed którym znajdowało się ogromne ognisko wymoszczone kamieniem, na miejscu którego napotkano kości byka i ptaków. Bezpośrednio pod słupem było inne ognisko koliste o glinianej podkładce. W części zachodniej leżały płaskie kamienie, wśród których znaleziono niewielką strzałkę krzemienną. Mógł to być ołtarz pogański (Боровский, Моця, 1990, s. 126). I. Rusanowa, odkrywczyni zabytku, interpretuje go jako świątynię Peruna i bóstw lokalnych. Wskazuje na to ognisko, tzw. „strzałka Peruna” i ofiara z byka – zwierzęcia poświęconego Perunowi (Gieysztor, 1986, s. 184-185). Natomiast B. Rybakow, zwracając uwagę na antropomorficzne rysy sanktuarium (głowa, rozwiedzione w strony ręce, piersi, biodra, stopy nóg) sądzi, iż miejsce to było poświęcone bóstwu żeńskiemu Makosz lub bogini śmierci Babie Jadze (Рыбаков, 1987, s. 216-223).

Kamienne koła, rowki z płonącym ogniem miały odgradzać świat żyjących od nieprzychylnych sił z zaświatów, pokonując i oczyszczając je. Materiały archeologiczne potwierdzają słowa cesarza bizantyjskiego Konstantyna Porfirogenta o Słowianach, składających ofiary swym bóstwom „[...] z kogutów żywych, [...] inni kęski chleba, mięsa i tego co ma każdy” (Константин Багрянородный, 1989, s. 49). O tych obrzędach świadczą ślady ognia, kości zwierzęce, a czasem i ludzkie, ceramika itp. na terenach pogańskich miejsc sakralnych. Według Ibn-Fadlana Słowianie na Wołdze ofiarowywali bóstwom chleb, mięso, cebulę, mleko, owce i bydło. Część mięsa rozdawali, a resztę

składali do stóp posągów (Ибн-Фадлан, 1939, s. 80). W rzeczy samej bogowie byli „karmieni” i od takich ofiar nic poza kośćmi zachować się nie mogło. Ofiary na placach świątyń i gontynach przynoszono niejednokrotnie. Dla urządzenia takich miejsc potrzebne były wysiłki większych grup ludzi, mieszkańców całej osady lub jeszcze większych, bardziej złożonych skupisk.

Innym typem kultowych miejsc dawnych Słowian były małe grody sakralne. Są one znane na szerokich terenach zamieszkałych przez ludność słowiańską: na Smoleńszczyźnie, Pskowszczyźnie, Polesiu, Podkarpaciu ukraińskim, w Polsce i Niemczech. Ich rozmieszczenie topograficzne jest zróżnicowane. Tak jak na Podkarpaciu ulokowane są na wysokich wzgórzach lub przyławkach górujących nad dolinami rzek, na Polesiu – na wierzchołkach wydm piaszczystych, wyżej bagiennych dolin (Русанова, Тимошук, 1993, s. 20). Wszystkie te grody sakralne mają wspólne cechy: małe rozmiary (w centrum znajdują się place o średnicy 7-30 m), nieprzydatność do celów obronnych i mieszkalnych, okrągłe (nie przez przypadek kształty) (Лавданский, 1924, s. 50). Charakterystyczny jest też brak warstwy kulturowej, czasem obecność rowu wewnętrznego, rozmieszczenie pośród osad VIII-XIII w. (Седов, 1989, s. 57-64).

W trakcie badań grodów kultowych Podkarpacia B. Tymoszczuk wypunktował takie ich dodatkowe cechy: na wierzchołkach wałów kultowych i na płaskim dnie rowów rozpalano ognie, do składu grodów kultowych wchodziły długie domy wspólnot rodowych, a same grody odgrywały rolę centrów religijnych gmin (Тимошук, 1989, s. 79). Nie wszystkie te cechy udało się wyszczególnić przy badaniu każdego z osobna grodu. Dlatego obiekt można traktować jako gród sakralny tylko w tym wypadku, jeżeli materiały wykopalskowe nie zaprzeczają wszystkich tych cech. Grody sakralne Podkarpacia odpowiadają tym wymaganiom.

Na terenie takich grodów koło Rzawiniec, Babynciw, Kulisziwki odkryto małe okrągłe placzki o średnicy 22, 7 do 8 m. Dwa wały koncentryczne otaczają gród koło Rzawiniec. Na ich terenach były wyłożone z kamienia specjalne placzki dla wzniesienia ognia sakralnego. Jeszcze dwa inne miały płytkie brzegi. Pomiedzy wałami na placach stały długie domy (długości do 25 m, szerokości – 4 m). Na ich miejscu odnaleziono warstwę kulturową o grubości 20 cm. Znajdowały się w niej części powłoki glinianej drewnianych ścian domów, ceramika, kości zwierzęce. W centrum grodu stał kiedyś wysoki słup czworograniasty, wyrzucony później do rowu. Na terytorium grodu jest źródło czystej wody, co też jest cechą charakterystyczną sanktuariów.

Plac centralny grodu sakralnego Babynci leży na najwyższym punkcie ostańca kamiennego nad Dniestrem. Na stoku były wykopane dwa półokrąg-

głe rowy, ziemia z których tworzyła wały wewnętrzne – eskarpy. Na wysokim przylądku na prawym brzegu Dniestru leży gród Kulisziwka. Jest to niewielki plac obłożony od strony pola pięcioma wałami. Na ich płaskich szczytach wewnętrznych są wykładziny kamienne, na których rozpalano ogień. Znalezione tam szczątki składanych ofiar. Płaskie dno rowów wyłożone płytami kamiennymi też było miejscem rozpalania ognisk. Funkcjonowało to sanktuarium do końca XII w. Inny gród sakralny, koło wsi Nahoriany, jest usytuowany na wysokim pagórku na prawym brzegu Dniestru. Plac centralny (20 m) okrążony był od strony Dniestru dwoma rowami i eskarpami, a od strony pola – wałem i eskarpem. Kształty niektórych kamieni z tego grodu przypominały figury ludzkie. Też na Naddniestrzu, na kamiennym przylądku koło wsi Hrebijiw znajdował się gród, który od strony pola ogrodzony był dwoma wałami. Jeszcze w końcu XIX w. na placu grodowym stała „kamienna baba” (Тимошук, Русанова, 1983, s. 161-170).

Analogiczne małe grody kultowe odkryto na Smoleńszczyźnie. W grodach Nikulczyno, Petrowo i Krasnogorje odległość od placu do wału zewnętrznego stanowiła 10-18 m, w ostatnim zaś wypadku grodzisko miało wygląd niewielkiego podwórka, na którym nie odnaleziono śladów rowu (Лавданский, 1924, s. 172).

Do tego typu małych grodów kultowych należało grodzisko Howda na rzece Zbrucz. Razem z grodami Bohit i Zwienigród tworzyło ono wielkie centrum religijne. Był to niewielki plac owalny z silnym skosem w stronę południa, co czyniło go nieprzydatnym do zamieszkania. Otaczał go wał, który kilka razy był dosypywany i pokrywany kamieniem. Od strony zewnętrznej wału, wzdłuż jego części południowej przechodził rów wypełniony węglem, popiołem, opaloną gliną, ceramiką i kośćmi zwierząt. W XI w. na terenie grodu wykopano studnię o znaczeniu kultowym. Przed nią był plac ofiarny, gdzie często rozpalano ogień. W XII w. po zasypaniu studni utworzono tam jamę ofiarną (Русанова, Тимошук, 1993, s. 21-22).

Główne charakterystyki wskazują, iż do tego samego typu zabytków sakralnych należał też gród w miejscowości Iliwje na Podkarpaciu. Jednak posiada on i pewne osobliwości. Jest rozmieszczony na wysokim przylądku nad Zbruczem (40 m). Wymiary trójkątnego placu były znacznie większe niż w przeciętnych małych grodach kultowych. Jednak nie cały plac zajmowała gontyna. Pod idolem był specjalnie sypany cokół (rozmiary 4,5 x 3,4 m, wysokość 1,0 m). W środku nasypu odkryto niegłęboką jamę oraz ślady paleniska. Od strony pola gród miał dwa wały. Na nich kiedyś płonął ogień. Pod nasypem wałów odnaleziono warstwę węgla i popiołu oraz ceramikę X-XI w. Są to pozostałości obrządku rytualnego, który wykonywano

jeszcze przed nasypaniem wału. Wał wewnętrzny, notabene nasypyany już po oficjalnym chrzcie Rusi Kijowskiej, miał po obu stronach płaskie rowy, w których paliły się ogniska i składano ofiary. Na samym placu odkryto jamę ofiarną z dużą ilością kości zwierzęcych i ceramiki XII-XIII w. Gród kultowy nie miał wałów obronnych, co stanowiło cechę charakterystyczną tego typu zabytków. Nowy kształt sanktuarium pogańskiego i specjalne gontyny na nim, przypominające wielkie grody kultowe funkcjonujące do XIII w., można wytłumaczyć późniejszym czasem powstania tej pamiątki kultowej Słowian wschodnich (Тимошук, 1993, s. 28-29).

Znaczenie kultowe mogły mieć, w jakimś stopniu, i grody obronne. Były one wyposażone w mury obronne, ich place były bardzo rozległe (np. gród Rewno na Ukrainie miał rozmiary 400 x 1000 m), nie było tam domów stacjonarnych, stały natomiast długie domy społeczne, gdzie odbywały się zebrania, obchodzono święta i celebrowano niektóre obrzędy kultowe. We wspomnianym już Rewnie koło cmentarzyska odkryto wielką jamę ofiarną (Тимошук, 1989, s. 15-20). Na terenie takich grodów – schronisk ludzie chowali się od wrogów, zanosili modły do przodków, prosząc o pomoc.

Małe grody kultowe wchodziły do składu gniazd – osad i były centrami religijnymi wspólnot. Funkcjonowały one w VIII-XI w. Miejsca kultowe dawnych Słowian – jamy i place ofiarne, małe grody kultowe były okrągłe na planie, co nawiązywało do kultu słońca. Zarazem było to odzwierciedlenie ich wyobrażeń o budowie świata (Русанова, Тимошук, 1993, s. 23-24).

Szczególne miejsce zajmuje problem budowanych słowiańskich świątyń pogańskich. W literaturze historycznej utrwaliło się zdanie, iż budowali takie świątynie tylko Słowianie zachodni (Herrmann, 1987, s. 19-26). Natomiast w źródłach pisemnych napotykaemy wzmianki i o budowlach sakralnych na Wschodniej Słowiańszczyźnie. Tak w *Słowie* mnicha Jakowa wspomina się, że książę Włodzimierz „[...] rozruszy chramy idolskyasołżeimiennymi bogi” (zburzył świątynie pogańskie z fałszywymi bogami) (Голубинский, 1901, s. 241). O tym, że idole kijowskie znajdowały się w budowanych przybytkach wspomina „Saga o Olafie Tryggvasonie”: „Olaf nigdy nie czcił posągów i zawsze starał się tak postępować. Chociaż często towarzyszył księciu w drodze do świątyni, jednak nigdy nie przekraczał jej progów, a zawsze stał koło drzwi” (tłum. z j. rosyjskiego autora) (Боровский, Моця, 1990, s. 123).

Pozostałości po pogańskich świątyniach odnaleziono na terenie zachodniej Ukrainy (miejsca kultowe w Zelenij Łypi, Rudnykach, Zwienigrodzie). Jako świątynie pogańskie traktowane są pomieszczenia zamknięte, w których znajdowały się posągi. Czasem za owe uważa się gontyny, jednak jest to zgodne z prawdą jedynie w przypadku, gdy w ich środku znajdował się

posąg. Dobrze znaną budowlą sakralną u Słowian zachodnich są relikty świątyni pogańskiej w Arkonie. Opisuje ją Sakson Gramatyk. W świątyni stał wielki posąg o czterech głowach na czterech szyjach. Pozostałości drewnianej świątyni odkryto też koło Gross Raden w Niemczech. Drugą świątynię tego rodzaju odkopano w Niemczech koło Feldbergu. Od grodu mieszkalnego była oddzielona rowem o płaskim dnie. Zachowały się fragmenty prostokątnej budowli, rozdzielonej ścianą poprzeczną na dwie części. W centrum znajdowała się wielka jama z węglem. Świątynia jest datowana na X w. (Русанова, Тимощук, 1993, s. 25).

Na terenach Podkarpacia pozostałości podobnej budowli sakralnej odnaleziono na wysokim szczycie koło miejscowości Zełena Łypa na prawym brzegu Dniestru. Zachował się od niej zawał powłoki glinianej z odbitkami grubych belek, opalone belki i ich odbitki na calcu. Budowla (5,3 na 4,2 m) była zorientowana na strony świata. W środku odczyszczono głęboką jamę o opalonych ściankach i śladach po stojącym tu pionowo słupie (być może były to podwaliny posągu). Przed nią odkopano szkielet mężczyzny zorientowany na zachód. Na krawędzi ostańca była wybita studnia o charakterze kultowym. Na schyłku szczytu rozpalano ognisko. Świątynia jest datowana XI-XII w.

Na miejscu kultowym z XI-XIII w. koło miejscowości Rudnyky na najwyższym pagórku odnaleziono pozostałości drewnianej budowli. Zachowała się ta warstwa obłoki glinianej z odbiciem drewnianych belek. U podnóża był rów kultowy o płaskim dnie. W nim zbadano trzy nawarstwienia kamiennej wykładziny z pozostałościami ognisk i spalonymi kośćmi zwierząt. Na placu grodowym nie odnaleziono warstwy kulturowej, co jeszcze raz potwierdza sakralny charakter tego miejsca. Na schyłku góry stał kiedyś długi dom społeczny – gontyna, co było charakternym dla centrów religijnych. Podobne zabudowanie kultowe znajdowało się na terenie grodu sakralnego Zwienigród nad rzeką Zbrucz. Mieścił się tam kamienny posąg (Русанова, Тимощук, 1984, s. 325-326; Русанова, Тимощук, 1993, s. 165-170).

Oprócz wyżej wymienionych miejsc kultowych w różnych częściach Słowiańszczyzny znane są wielkie centra religijne, które obsługiwały ludność z rozległych okolic. Źródła niemieckie oraz wykopaliska archeologiczne podają kilka takich wielkich centrów kultowych na terenach Słowian północno-zachodnich: jest to góra Arkona na wyspie Rugen w Niemczech Południowych, centra kultowe w Górach Śląskich (góry Ślęża, Radunia, Kościuszko), Górach Świętokrzyskich (Łysa Góra, Góra Grodowa, Dobrzyszów) etc. (Gieysztor, 1986, s. 176-177; Urbańczyk, 1991, s. 73-75, 79-80).

Źródła ruskie wspominają o wielkich ośrodkach kultowych w Kijowie, koło Nowgorodu, wykopaliska archeologiczne ujawniły je też w Peruni (koło

Nowgorodu) i na Ziemi Halickiej (zbrucki ośrodek kultowy). W czasie wykopalisk na terenie ośrodka kultowego Perun zostały odkryte trzy gontyny. Dwie z nich były bardzo zniszczone, trzecia – centralna przedstawiała okrągły plac (o średnicy 21 m), otoczony rowem (szerokości do 7 m i głębokości 1 m). Rów był wykopany na planie regularnego ośmioliścia, w którym paliły się ogniska rytualne. Na środku placu odkryto jamę ze zgniłymi podwalinami pionowego drewnianego słupa. Kiedyś w tym miejscu stał posąg Peruna. Dowiadujemy się o tym z latopisu, w którym wspomina się, że posąg został zrąbany. I rzeczywiście, materiały wykopaliskowe potwierdzają ten fakt. Co się tyczy ognisk w rowie, to ogień był jednym z głównych elementów w czasie sprawowania kultu ku czci Peruna (Седов, 1953, s. 92-103; Седов, 1953a, s. 105-108).

Innym wielkim ośrodkiem kultowym był Kijów. Pozostaje niewyjaśniona do końca kwestia, gdzie znajdowała się gontyna kijowska, gdzie był „panteon” księcia Włodzimierza. Według J. Borowskiego, A. Moci, P. Tołoczki pozostałości budowli odkryte przy ul. Wołodymyrskiej 3 są miejscem, gdzie stał słynny „panteon” (Толочко, Боровський, 1979, s. 3-4; Боровський, Моця, 1990, s. 124). Jednak I. Rusanowa, B. Tymoszczuk nie zgadzają się z takim postrzeganiem tych wykopalisk, twierdząc, że nie są to pozostałości gontyny, a tym bardziej świątyni pogańskiej (Русанова, Тимошук, 1993, s. 84).

Na Podkarpaciu, nad Zbruczem, niedaleko od miejsca odnalezienia posągu zbruckiego – Światowida, znajdował się gród kultowy. Pole grodu o kształtach owalnych (300 x 100 m) otaczał wał wysokości 2 m. Wał wewnętrzny dzielił pole grodu na dwie części. Na jednej z nich (70 x 50 m) znajdowały się pozostałości cokołu posągu. Cokół miał kształty okrągłego placu (o średnicy 9 m) złożonego z kamieni (wysokość 0, 5 m). Cały plac był wyłożony równą wykładziną z kamienia polnego. Osiem wgłębień półokrągłego kształtu symetrycznie okręgały plac. W dwóch z nich znajdowały się szkielety dorosłych ludzi i małego dziecka, ułożone głowami na zachód. W trzecim wgłębieniu też znajdował się szkielet dziecka. Sugeruje to składanie ofiar ludzkich. Znalezione również szczątki zwierzęce, ceramikę z X – początku XIII w.

Na zachód od niego znajdował się kurhanopodobny nasyp z kamieni, w środku którego mieściło się wgłębienie – miejsce na składanie ofiar. Było ono wypełnione ziemią, węglem, kamieniem, ceramiką X – pocz. XII w., kośćmi zwierząt. Na wałach otaczających cokół posągu oraz miejsce składania ofiar, na specjalnych placykach kamiennych rozpalano ogień.

W części sakralnej grodu Bohit poza gontyną i kamiennym miejscem na składanie ofiar nic nie było. Na drugiej części placu stały kiedyś domy społeczne (długość do 80 m). Na miejscu ich posadzek znaleziono kości zjedzonych zwierząt i części naczyń ceramicznych (Русанова, 1986, s. 298-299). Przeznacze-

nie takich domów mogło być podobnym do wykorzystania niektórych gontyn w Szczecinie. Otton z Bambergu pisał o nich, że w pewne dni mieszkańcy grodu schodzili się do gontyn, omawiali ważne sprawy lub pili i zabawiali się. W części sakralnej grodu Bohit mogli znajdować się tylko kapłani. Lud w czasie nabożeństw stał w drugiej, społecznej części grodu wzdłuż niskiego wału, skąd można było obserwować czynności kapłanów. Dookoła grodu przechodził rów kultowy o płaskim dnie wyłożonym kamiennymi płytami. Otaczał on teren cmentarzyska. Wokół tego sanktuarium znajdowało się pięć osad z X-XIII w. (Русанова, Тимошук, 1993, s. 85).

Inny gród kultowy należący do zbruckiego ośrodka sakralnego – Zwienigród, posiadał wiele wspólnych cech z grodem Bohit: czas powstania, plac podzielony na dwie części, brak warstwy kulturowej, symboliczna zagroda wzmocniona ogniskami płonącymi na wałach oddzielających świat ludzi od świata bogów. Jednak już samo składanie ofiar miało niektóre odmienności.

Zasadniczo, składane ofiary miały zapewnić ludziom ochronę i dobrobyt. Zostawiając na terenie gontyny swoje rzeczy (kobiece ozdoby, zamki, klucze) człowiek oddawał się tym samym pod opiekę bóstw. Składano też ofiary publiczne zapewniające wieczne odrodzenie dla wspólnoty. Ofiary ludzkie składano tylko bóstwom naczelnym. Poza gontynami na części sakralnej grodu znajdowały się też wgłębiane budowle kultowe. W ich wgłębianych ścianach znajdowały się piece chlebne, w których wypiekano chleb sakralny. Obok nich odnaleziono kości ludzkie, ziarna zbóż, sierpy. Obrządek związany z tymi przedmiotami dotyczył, oczywiście kultu rolnictwa. W długich domach naziemnych, znajdujących się obok gontyn w części sakralnej, znaleziono dość drogie rzeczy. Przymuszczać mógł tu być skarbiec świątyni. W części sakralnej nie było domów społecznych, ale była ona bardziej ożywiona niż w Bohicie. Długie domy, znajdujące się w społecznej części grodu przeznaczone były dla zebrań i biesiad. Obok były jamy ofiarne z jedzeniem dla bogów i budowle z piecami dla przygotowania potraw rytualnych.

Bardzo ważne znaczenie w życiu pogan miały modły w intencji obrony przed wrogami i mocami zła. Szczególnie nasiliły się te rytuały w czasie szerzenia się chrześcijaństwa na ziemiach słowiańskich. Wśród innych ofiar na gontynach zbruckiego ośrodka sakralnego znaleziono kamienne i metalowe krzyżyki. Mogły one symbolizować wyrzeczenie się Boga chrześcijan w postaci składania ofiar ze świętych rzeczy nowej wiary (Русанова, Тимошук, 1993, s. 83, 87-89). Pod koniec XIII w. o nasilaniu się modłów o obronę i ratunek świadczą obfite ofiary składane w tym czasie w sanktuarium zwienigródzkim. Znamiennym jest to, że był to okres inwazji Mongołów na Ruś. Także o funkcjonowaniu pogańskich ośrodków kultu docierają do nas wia-

domości z czasów gdy, w powszechnym mniemaniu, chrześcijaństwo było już wyznaniem panującym na tych ziemiach. Zanika aktywność zbruckiego centrum pogańskiego dopiero w drugiej połowie XIII w.

Takie, stosunkowo długie trwanie tego ośrodka pogaństwa na Ziemi Halickiej w części wyjaśnia położenie geograficzne terenów zwanych Poniżem, gdzie nie było żadnego grodu staroruskiego ani wspomnianej przez kronikarzy osady. Nie docierały tam też szlaki handlowe i wyprawy książąt. Aż w końcu zbrucki ośrodek pogański został opuszczony, a zdecydować o tym mogło kilka okoliczności. Po pierwsze, w tym okresie nasiliła się aktywność halickiego księcia Daniela Romanowicza, ziemie którego zaznały na najmniejszych strat na skutek najazdu Mongołów. Wówczas on próbuje prowadzić politykę niepodległościową i zakładać grody, sprowadzać rzemieślników z ziem ościennych do swoich posiadłości. Poczynania te nie mogły pominąć i Poniża. Z kolei napływ ludności chrześcijańskiej spowodował likwidację centrum pogańskiego kultu. Drugą przyczyną natychmiastowego zaniknięcia ośrodka nad Zbruczem mogło być przyjście na Poniże w 1259 r. wojsk mongolskich baskaka Burundaja dla przeprowadzenia spisu ludności na tych terenach. Być może lęk przed tą konskrypcją tatarską doprowadził do odejścia stąd ludności pogańskiej.

Na przełomie XII i XIV w. rozpoczęło się aktywne osvajanie Poniża, pojawiły się pierwsze osady, o czym świadczą źródła pisane. Dla zwalczania rudymentów pogaństwa w tym zakątku Ziemi Halickiej w XIV w. powstał klasztor koło grodu Sataniw. W jaskini na skalistej górze Zwienigród zamieszkał pustelnik. Wszystko to przeszkadzało wznowieniu działalności ośrodka pogańskiego (Русанова, Тимошук, 1993, s. 92-94).

Występuje tu jednak bardzo ciekawe zjawisko w dziejach chrystianizacji tych terenów. Bowiem niszcząc w pierwszej akcji czyszczącej zewnętrzne symbole pogaństwa, chrześcijanie w dłuższej perspektywie korzystali z tradycji sakralnej przypisywanej świętym miejscom pogaństwa, zawłaszczając ich moc, utrwaloną wśród ludności lokalnej. Podobne precedensy są znane na ziemiach całej Słowiańszczyzny. Tak w Łyścu na dawnym miejscu kultu pogańskiego powstało na początku XII w. opactwo benedyktynów (Gieysztor, 1986, s. 177). Na Łysej Górze, gdzie poganie czcili trzy bóstwa w XII w. wzniesiono klasztor p/w Trójcy Przenajświętszej (Рыбаков, 1984, s. 286). Świątynie chrześcijańskie powstały też na miejscu gontyn w Mikulczycach (Czechy), Brodowinie (Niemcy) (Русанова, Тимошук, 1993, s. 18).

Na terenach Rusi Kijowskiej podobne zjawiska występowały w Kijowie: na miejscu słynnego „panteonu” Włodzimierza z dominującym idolem Peruna powstała cerkiew p/w św. Wasylija (Bazylego) – patrona księcia Włodzimierza; na miejscu gontyny pogańskiej też postawiono znaną cerkiew

Dziesięciną (Толочко, 1983, s. 61). W odniesieniu do Ziemi Halickiej taka ciągłość miejsc kultu dostrzega się na terenie wspomnianego grodu kultowego w Piwie. Tam w jednej z jaskiń utworzono kapliczkę chrześcijańską, w innej zaś prawdopodobnie zamieszkał mnich-pustelnik, który odzwyczałał miejscową ludność od wierzeń i praktyk pogańskich i nawracał ją na nową wiarę chrześcijańską (Тимошук, 1993, s. 29). W innej miejscowości, w Bакocie, gdzie od epoki brązu i do połowy I tysiąclecia po Chrystusie istniały pogańskie gontyny, miejsca składania ofiar, powstał jaskiniowy klasztor na przełomie XI-XII w. Wzdłuż rzeki Zbrucz, naprzeciwko Zbruckiego ośrodka sakralnego na miejscu pogańskiej świątyni powstał Sataniwsko-Słobidskij klasztor jaskiniowy (Винокур, Горішній, 1994, s. 206-209, 210).

Bibliografia

- Gieysztor, A. (1986). *Mitologia Słowian*. Warszawa.
- Herrmann, J. (1987). "Zudenkulturgeschichtlichen Wuurzelnundzurhistorischen Rollenordwestslawischen Templ der fuihen Mittelalters". W: *Slovenska Archeologia*, nr 26.
- Słupecki, L. P. (1994). *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Warsaw.
- Urbańczyk, S. (1991). *Dawni Słowianie. Wiara i kult*. Wrocław-Kraków.
- Боровский, Я., Моця, А. (1990). *Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии. Славяне и Русь(из зарубежной историографии)*. Киев.
- Винокур, І, Горішній, О. (1994). *Бакота, Київ*.
- Голубинский, Е. (1901). *История Русской Церкви*. т. I, ч. I, Москва.
- Ибн-Фадлан (1939). *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*. Москва-Ленинград.
- Ибн-Фадлан (1956). *Книга Ахмета Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг.* Харьков.
- Каргер, М. (1985). *Древний Киев*. т. 1. Москва-Ленинград.
- Константин Багрянородный (1989). *Об управлении государством*. Москва.
- Куза, А., Соловьева, Г. (1972). „Языческое святилище на земле радимичей”. W: *Советская Археология*, № 1. Москва.
- Лавданский, А. (1924). *Материалы для археологической карты Смоленской губернии. Труды Смоленских Государственных Музеев*. Смоленск.
- Макаров, Н. (1987). „Жертвенный комплекс конца XII – начала XIII в. на Каргаполье”. W: *Краткие сообщения Института Археологии Академии Наук СССР*, Вып. 190. Москва.

- Рибаков, Б. (1987). *Язычество древней Руси*. Москва.
- Русанова, И. (1986). „Исследования городища-святилища на р. Збруч”. W: *Археологические открытия 1984 года*. Москва.
- Русанова, И., Тимощук, Б. (1984). *Славянские городища-святилища и языческий храм. Археологические открытия 1982 года*. Москва.
- Русанова, И., Тимощук, Б. (1993). *Языческие святилища древних славян*. Москва.
- Рыбаков, Б. (1981). *Язычество древних славян*. Москва.
- Седов, Б. (1953). „Древнерусское языческое святилище в Перуни”. W: *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры*, Вып. 50. Москва.
- Седов, Б. (1953а). „Новые данные о языческом святилище Перуна (По раскопкам Новгородской экспедиции 1952 г.)”. W: *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры*. Вып. 53. Москва.
- Седов, Б. (1962). „Языческие святилища смоленских кривичей”. W: *Краткие Сообщения Института Археологии Академии Наук СССР*. Вып. 67. Москва.
- Тимощук, Б. (1989). *Об археологических признаках восточно-славянских городищ-святилищ. Древние славяне и Киевская Русь*. Киев.
- Тимощук, Б. (1993). *Іллівське городище – святилище. Галицько-Волинська держава: Передумови виникнення, історія, култура, традиції*. Львів.
- Тимощук, Б., Русанова, И. (1983). „Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута”. W: *Советская Археология*, № 4. Москва.
- Толочко, П. (1976). *Древний Киев*. Киев.
- Толочко, П., Боровський, Я. (1979). *Язичницьке капище в „городі” Володимир Археологія Києва*. Київ.

Correspondence concerning this paper should be addressed to Dr. Olga Osadczu – Senior Lecturer in Language and Culture – Department of Slavic Studies at The State School of Higher Education in Chetm. E-mail: samira33@wp.pl